

MISKOLCZY AMBRUS

ÖRÖK KORTÁRSUNK: CARAGIALE

■ A román irodalomban Eminescu mellett Caragiale a klasszikus író. Kiegészítik egymást, vagy inkább kizárják? Erről ma is folyik a vita.¹ Eminescu a vadromantika képviselője, a fennkölt pátoszé, Caragiale hipernaturalista, a kissé mocskos komikum klasszikusa. „Eminescunál minden abszolút, Caragialénál minden relatív” — hangsúlyozza Lucian Boia, hozzátéve, hogy „Eminescuval és Caragialéval a románok majdnem mindent elmondtak magukról”.² Ebbe persze nehéz beletörődni. Néha már sokallják az Eminescukultuszt, Caragialét pedig időnként ki akarják iktatni a román irodalom történetéből. Ceaușescu uralma alatt nem tartozott a kedvenc szerzőkhöz, és amikor Kolozsvárt magyar diákok játszani akartak valamit tőle, akkor a történész rektorhelyettes betiltotta, mert „gúnyt űzött a románokból”.³ És még 2003-ban is az egyik legrangosabb román folyóiratban „Caragiale románnak álcázott idegen”.⁴ Talán ezek még használnak is a már lassan száz éve elhunyt írónak. És így korunk valóságában komédiái újra és újra megtalálják a helyüket, van némi pikáns aktualitásuk. Ceaușescu uralma alatt, ha nyugati románok az otthoni dolgok iránt érdeklődtek – a kérdésre: „Mi van? Mi történt?” –, válasznak elég volt ennyi: „Olvasd Caragialét!” Ez a felszólítás immár európai bölcsességnek is megjárja. Három nagy komédiája a bizonyíték.

Caragiale humora sohasem volt vesélytelen. Hallgatólagosan még a legjobb irodalmárok is elfogadták a szeméremsertés vádját. Tudor Vianu ugyanis a második világháború alatt írt irodalomtörténetében éppen úgy hallgat a szerelmi háromszögekről, mint egyetemi előadásai.⁵ Az 1950-es években felkarolták a

vígjátékokat, színre vitelük klasszikus érvényű. Nevetni lehetett, de a szavakkal jó volt takarékoskodni. Belu Zilbert részben Caragiale humora vitte börtönbe, pontosabban az, ahogy ő maga ezzel a humorrall élni próbált, a továbbiakban azonban az tartotta benne az életet, hogy nem vesztette el humorérzékét, hála részben Caragialénak. Persze ez utólagos spekuláció, de alapja az, amit emlékirataiban megvallott, és szóban is hirdetett: Caragiale a modern Románia megalapítója, és a szocializmus Caragiale és Sztálin pecsétjét hordja magán.⁶ Kemény szavak ezek olyan valaki részéről, aki benne élt e nemzetközi kommunista mozgalomban, nem lévén más foglalkozása, mint „marxista”.⁷ Ebben a minőségében politikai gazdaságtant tanított az egyetemen 1946-ban, és állítólag a fenti idézettel kezdte előadását.⁸ Aztán közben annyifelé ügynökösködött, és annyit hazudozott, hogy a végén, ha nem az elején, a világot egy karneválnak nézte. Mindenesetre az amerikaiakat igyekezett meggyőzni arról, hogy ellensúlyozzák a szovjet befolyást, mert a végén ők is megjárják. Szemére vetik, hogy elárulta azt a Lucretiu Pătrășcanut, ezt a bojárfiút, aki a kommunista mozgalom legkomolyabb teoretikusa volt mint közíró, de akit éppen szellemi fölénye miatt tettek el láb alól elvtársai. Pătrășcanu komoly szerepet is játszott abban, hogy 1944. augusztus 23-án Románia szembefordult Németországgal, míg fő riválisa és hódéra, Gheorghe Gheorghiu-Dej – az utólagos legenda szerint – a börtönből szervezte meg a fegyveres felkelést, amelyről a valóságban csak később értesült. A kiugrás egyébként komoly tett volt, még akkor is, ha Zilber belefáradva a sok öndicséretbe, úgy látta: „a

A jelen dolgozat egy nagyobb Caragiale-esszé előtanulmánya.

mi fegyveres felkelésünk is olyan volt, mint Caragialénál az ipar, nagy, hősi, fennkölt, de nem létezett”.⁹ Mindenesetre Zilbernek megadatott, hogy 1948-tól 1965-ig a börtönben gondoskodjanak róla. Szemére vetik, hogy lemondott az önfeláldozás szelleméről,¹⁰ de amikor a kért és várt legfantasztikusabb történeteket adta elő kínzóinak, folytatott egy másik hagyományt, a komédiázás hagyományát. Szerinte Romániában „az utolsó száz évben és lehet, már korábban is, egyetlen eszme hoz hajtást: a komédia. Semmi sem áll ellen ennek az áldott földnek.” Itt még az angol úriemberek is a kocsmában végzik. Brătianu 12 évi miniszterség után egy pulykához imádkozott. Tehát: „Azok, akik ennek a népnek a sorsáról döntöttek: Caragiale művei.”¹¹ A régi liberálisok olyanok, mint az új kommunisták. Az első szimbóluma Çațavencu, a másodikoké Gheorghiu-Dej. A basic-liberális és a basic-kommunista szókincs 600–700 szó.¹² Ő maga a Sztálin által kreált új faj áldozata, aki megtanulta, hogy „az ideológiákból vér csorog”.¹³ A baj csak az volt, hogy „szegény sztálinista élőlények a lenini dedukciók világában éltek, mi pedig az én szeretett Caragialém országában”.¹⁴ A börtönben Caragialefigurák dolgozták meg.¹⁵ Fel is rója az áldozatoknak és üldözöiknek, hogy nem ismerték Caragialét. Csak az ugyancsak Gheorghiu-Dej által félreállított Ana Pauker látta a *Viharos éjszakát*. De a komédiában csak éjszakáig tartott a riadó, Pătrășcanuék esetében másfél évig.¹⁶ Senki sem vetett számot azzal – kesereg Zilber –, hogy „a modern Románia kormányzati rendszere Caragiale képzeletében készült”. Az áldozatok azt hitték, hogy valami komoly dolgot csináltak, például összeesküdtek a királlyal, ami meg is történt 1944 augusztusában, különben Románia nem is tudott volna kiugrani a német szövetségből, vagy azt hitték az áldozatok, hogy csak nacionalista elhajlók, és ebből nem lesz baj, mert Jugoszláviában sem lett. „Senki sem gondolt arra, hogy a *Viharos éjszakát* Romániában írták. Ő [Pătrășcanu], aki annyira

csodálta Caragialét, elfelejtette, hogy Veta és húga csillapították le Dumitrache dühét. Csak Sztálin sárga szeméit látta Gheorghiu-Dej sötét tekintetében. Biztos volt abban, hogy ha bevallja Rică Venturiano beavatkozását a modern történelem menetébe, akkor Dumitrache máglyára küldte volna. Pătrășcanu elszámította magát. Ana Pauker lecsillapította volna a vihart. Ő valahol a lelke mélyén nem felejtette el, hogy Romániát kormányozza és nem Oroszországot. Pătrășcanu sorsát csak akkor pecsételték meg, miután Paukert likvidálták. A *Viharos éjszaka* szláv fináléval ért véget, Sztálin megváltoztatott valamit a mi Caragiale által elképzelt nemzeti létünkben.”¹⁷ Igaz, Caragiale alakjai élnek. Çațavencu is, Fănică úr is, Pristanda is, Zoécška is mind marxisták. Találkozókat szerveznek a néppel a demokratikus megbeszélésekre. Valahonnan, a régmúlt időkből Çațavencu így vall a vörös zászlónak: »Bocsáss meg, és szeress engem, mert mind marxisták vagyunk, igen, marxisták, többé-kevésbé becsületesek».¹⁸ Viszont Dumitrache (= Gheorghiu-Dej) nem ismert kegyelmet, és Trahanache (= Gheorghiu-Dej) sem. És tegyük még hozzá, a román finálé még aljasabb lett, mint a szláv.

Ezt az emlékiratot, amelyet a jó másfél évtizedes börtönélmény után vetett papírra Zilber, persze ellopták, és vele még a pénzét is, hadd higgye közönséges bűncselekmény történt, de – csodák, csodája! – a kézirat a Securitate levéltárába került.

Ezek után vagy inkább ezenközben nem véletlen, hogy Eugène Ionesco, aki román íróból lett francia író, az abszurd dráma klasszikusa, olyan indulattal vállalt *Az elveszett levél* 1955-ös párizsi bemutatója után, 1959-ben. Caragiale alakjai „a maguk elképesztően nyugodt lelkiismeretükkel a világirodalom legaljasabb figurái”. (Ez persze túlzás, hiszen nemcsak Caragiale világában bocsátják egyes férjek nejükét mások rendelkezésére. Fejedelmi udvarokban szokás volt. Kifinomult irodalmakban pedig egy-egy

bon mot-val nyugtázzák a tényállást. Például Chamfort egyik anekdotájában Monsieur de B... izgatottan panaszkodik Madame de L...-nek, hogy férje már tud a dolgról, mire a hölgy azzal nyugtatja meg barátját, ha a férj elfogadta a barátjától a kölcsönt, akkor már „nem tud semmit”.¹⁹⁾ De Ionescónak a hazai fejlemények fájtak, és mintha saját előfutárát látta volna Caragialéban. „A szereplők – amennyire obskúrus, annyira emelkedett – nyelve és ocsmány ravaszsága közötti távolság, valamint a távolság szertartásos udvariasságuk és zsigeri becstelenségük között és a mindezzel együtt járó groteszk házasságtörések teszik ezt a színházat, a naturalizmuson túl, fantasztikus-abszurdá.” És végül Caragiale „bármely társadalom emberének a kritikusa”.²⁰⁾ Ez tompítja a hazai viszonyoknak is szóló kritika életét, és Ionesco is – a maga módján – lassan megbékélt a világgal. Román tapasztalatait bedolgozta abszurd drámáiba, s megbékélt egykor fasizáló barátai-val, akikről 1944-ben még oly heves indulattal nyilatkozott.²¹⁾

Otthon Ionesco Caragiale-értékelését a börtönviselt esszéista, Alexandru Paleologu folytatta, aki Raleával vitatkozva fakadt ki, Caragiale paradicsomáról azt írva, hogy világa „emberi szinten nem létező lények morális anesztéziája, társadalmat alkotó nevetséges kísértetek pszeudomorfózisa”.²²⁾ És mindez abban a világban, melyben a valóság állandó metamorfózisra kényszerít. Nehéz eldönteni, hogy mikor szórakozott Călinescu a történelemmel, és mikor ez vele, akkor, amikor Caragiale komédiáiról az egymásnak olykor élesen ellentmondó jellemzéseket vetette papírra. 1941-ben tanácsos volt a komédiákat lebecsülni, és láttuk, ezt tette. És amikor a rasszizmus és a rasszizáló nemzetkarakterológia virágzott, akkor így elmélkedett: „Ami Caragiale-életi, fajunk peremének alsó részén helyezkedik el, ő balkáni trák-hellén. Amit hoz: túlzó szenzibilitás, a városi nyüzsgés szeretete, túlzó kritikai szellem, csúfolódás, politika iránti érdeklődés, a legmagasabb kultúra iránti vágy,

emberismeret, gyors mimika, színháziaság, szónokiasság. Ezek nincsenek túl nemzeti lelkünkön, csak laterálisak. Ezért Caragiale olyan jeggyel gazdagított miniket, amellyel már azóta rendelkezünk, hogy Szkítia minor és a hellén lelkületű Trákia áthatották egymást. Valószínűleg géta Mitičă már Tomisban is létezett.”²³⁾ Van, aki ma felrója, hogy a Mester átadta magát a rasszista fantáziálásnak.²⁴⁾ De vajon nem inkább ennek paródiáját nyújtotta? Hiszen az egész okfejtés tautologikus halandzsza. És ezt akkor produkálta Călinescu, amikor a dák, illetve a géta harcost a hivatalos propaganda példaképként állította mindenki elé.

1947-ben Călinescu még élt a maradék szólásszabadsággal, és Caragiale-elemzésével saját korát elemezte, annak üzent és odamondott a maga módján, az ötvenes években dicsérni kellett Caragiale-ét, de csak óvatosan, és jó volt tudni, hogy mit.

Călinescu az áthallások művésze, aki közben nagyothallónak tettette magát. 1947-ben azt írta meg, amit Zilber fennhangon hirdetett. Cikkének címe: *Domina bona*. Megfelelője Ana Pauker. Călinescu nem is magyarázza, hogy a *domina bona* ötlete onnan ered, hogy *Az elveszett levél* végén a kótyagos polgár „a jó dámára” (*damă bună*) üríti poharát. Ez Caragiale-nál tömény irónia. Călinescu nem ironizált. Nála „Caragiale ösztönösen megérezte, hogy egy »domina bonát«, azt a nőt, aki a férfiak (Trahanache, Tipătescu, Cațavencu, Pristanda) bálvány, nem kell realista módon bemutatni. Zoe az ikon még alakuló fázisában van, kissé hieratikus.”²⁵⁾ Olyan, mint Ana Pauker, aki valóban *domina bona* volt, mert még a vasgárdistákkal is alkut kötött, nem üldözi őket, csak ne szabotáljanak.²⁶⁾ Gheorghiu-Dej viszont megindította az üldözést, de a börtönök főkínzóit is volt vasgárdistákból válogatták ki, hogy aztán őket is likvidálják, elmondhatva, hogy nem is a kommunisták kegyetlenkedtek. Pauker pedig örülhetett, hogy őt csak félrállították. Călinescu nem is ír a kellelénél többet cikkének címadó hősé-

ról. Viszont annál alaposabban elemzi a komédiák társadalmi világán keresztül a sajtóját is. Cikkét úgy kezdi, mint aki botrotvaélen csinál egy hirtelen piruettet. Íme: „Ma szokás azt állítani, hogy *Az elveszett levél* valamennyi hőse közül csak a kótyagos polgár erkölcsös, mivel átadja a levelet a »feladónak«. De ez hamis magyarázat. A polgár átadja a levelet még akkor is, amikor már nem postai alkalmazott, és cselekedete mesterségbeli kényszeres reflex. Ugyanakkor a legsúlyosabb postai etikai vétséget követi el: felnyitja a levelet, elolvassa egy utcai lámpánál, és a címzettnek csak akkor adja át, amikor megismerte a tartalmát. A polgár a népet jelképezi.” Valljuk meg, kemény dolog ilyet mondani akkor, amikor a kommunisták a népkultusz jegyében munkálkodtak a hatalom teljes átvételén. Călinescu viszont nem csuklik össze piruettje bemutatásakor: „A polgár azért részeg, mert ilyen a nép a szerző felfogásában. Részegsége azt jelenti, hogy delirál örök irracionális felindultságában, misztikus. A kótyagos polgár misztikus. A misztikus élet jellemzője az, hogy az ember – minden logikai kétely nélkül – teljesen alárendeli magát egy külső tekintélynek, egy dogmának.” Ki ne értette volna, hogy ez az ember a kommunista ember, aki aláveti magát a pártnak és Sztálinnak. Călinescu persze, ha felelősségre vonják, elmondhatta volna, hogy a vallásból űzött gúnyt. Mert: „A kótyagos polgár számára a főisten a maga abszurdításában a kormány. Tőle várja, az alárendelődés látható kéjével az üzenetet, hogy kire szavazzon.” Igaz, hogy vannak protestálók, de azok sem állnak „Lucifer fekete zászlaja alá, nem tagadják meg a dogmát”, hanem Bukarestből várják a sürgönyt. Ami ezeket a protestálókat illeti, Călinescu gondosan protestánszt írt, hogy jelezze „ők egy kis exegetikai-protestáns velleitást” képviselnek a valláson belül, de azért Farfuridi a reformációt nem kockáztatja meg, buzgó katolikus marad, mint mondja: „katolikusabb a pápánál”. És ha netán valaki rosszra gondolna, például arra, hogy a román sztálinisták még nagyobb sztálinisták,

mint Sztálin, Călinescu azzal húzza ki állítása méregfogát, hogy Caragiale korában X. Leó pápa a pogánysággal rokonszenvezett. A kótyagos polgár pedig, amikor Zoe a kormány elleni harcra hív, akkor először maga is megismétli, hogy „harcolni fogunk...”, de észhez tér, és miután csuklik egy nagyot, hozzáteszi: „Én nem harcolok a kormány ellen.” És ezzel az ellenreformáció híve marad. A részeg polgár tudja, hogy Zoe házasságtörő, de a domina bonán „olyan finomságot ért, ami a Szellemet idézi fel. Igen Zoécska vétkes, de Mária is nász nélkül szült. A nőnél a bűn az Ige revelációjának jellegét ölti a nemzés révén. A hősök közül egyik sem tanúsítja a legkisebb erkölcsi felháborodást sem a miatt a gondolat miatt, hogy Zoe vétkezett. Így a kótyagos polgár a női finomság és – lelki síkon – a feddhetetlenség érzésének hordozója. E vonatkozásban Dumitrache és Trahanache családjába tartozik.” Mi pedig valljuk meg, az okfejtés ravasz, de izléstelen, a romlottság mitológiáját a katolikus vallás mitológiává relativizált síkjára tette át, hiszen Călinescu jól tudta, hogy az ortodoxiával nem célszerű ilyenformán szórakozni, bár az egyházzsakadás előtti időkhöz visszamenve tovább frivolkodott. „Dumitrache és Trahanache a legmisztikusabb hősök. Általában a platóni-keresztény felfogás szerint az isteni tényező három spirituális formában jelenik meg, ezek: az igaz, a jó, a szép. Ezek egyike sem érthető fogalom, az univerzum titkai közé tartoznak. Az Írás igaza olyan abszurd, amelyben azért hiszünk, quia absurdum.” Ez a marxi, lenini és sztálini dogmatizmus együttes rávetítése a hivatalos vallásosságra. Persze ez a Călinescu-féle hókuszpókusz a kommunista átmeneti idők abszurduma. És fokozható. Trahanache lelke fennkölt, hisz a Jóban, él benne a nő és a barátság kultusza. A levél csak hamisítvány lehet számára. Mert „nem az érzékelés valója az igaz, hanem az abszolútum valója”. Neki „van érzéke az abszurdum és a csoda iránt, ő olyan szent, aki a házassági becstelenség keresztjére van megfeszítve, és meg van

győződve, hogy a »dokumentum« [documentul a helyes documentul helyett] démoni jelenés.” Călinescu azért nem melegegett annyira bele saját misztikájába, hogy némi kétely ne kísértette volna meg. „Mindemellett Dumitrache és Trahanache féltékenysége miatt azt lehetnénk, hogy ezek kételkedtek feleségük feddhetetlenségében.” És most következik a dogmatizmus és misztika társadalmi magyarázata, és ez megint a kommunista mentalitás és társadalmi szerveződés lényeges mozzanataira utal, de olyanformán, hogy a sajátosban láthatjuk az általánosat és az általánosban a sajátosat.

Călinescu világosan megmondja, a felszavazottakat az erkölcsi jó hírnév őrzésének igénye vezeti. Ez a presztízssorientált magatartás az arisztokrácia sajátja. Az arisztokráciává szerveződés örök emberi törekvés — fejtegeti Călinescu. Goethe is kitette a nemességére utaló vonzócskát. Ahol pedig eltűnt a kaszt, ott a nemzet és a faj eszméje hat. A legdemokratikusabb francia is büszke arra, hogy elit néphez tartozik. A *mahala* eliteje még a kasztosodásnál tart, a kereskedő és az újságíró „a nép» arisztokratikus testét alkotja”. A *Farsang* borbélyja már nem tartozik „közénk”. És kérdezzük: mi ez, ha nem kommunista párt? A műveletlen és félművelt csőcselékből kiemelkedő és kiemelt testület, amely magát élcsapatnak hirdetve, új uralkodó osztályt alkotva felszámolta a régit. Rájuk is illik az, amit Călinescu a Caragiale-komédiák alakjairól ír: „azért amorálisak, mert nincsenek erkölcsi fogalmaik”, és azért „vesznek részt nehézségek nélkül az új társadalom felépítésében, mert hiányzik mögülük a régi alap”. Pristanda számára a kötelesség a párt vagy a család parancsának végrehajtása. „Egyszóval ebben a látszólagosan liberális társadalomban misztikus indítatású és feudális érdekeltségű mozgást észlelünk.” Úgy, mint a kommunizmusban, ahol a dogma érdekelt, és fordítva. A kótyagos polgár a kormánygámkodását fogadja el, Trahanachét és Tipătescut összeköti a hűség, Cațavencu hűbérurat keres.²⁷ Persze elég primitív fe-

udalizmus ez. A hierarchia csúcsát Trahanache foglalja el. „Tipătescu, Chiriac nem szeretnek, csak kapcsolataik vannak. Egyetlen hős petrarkizál, ez Trahanache, aki hisz az ártatlanságban és a hűségben, és megvédi a nőt a rágalmtól. Csírájában ő a legmélyebb román erotikus hős, és alakja megérdemli, hogy a magasabb humor értelmében teljesebbé ki.”²⁸ Más szóval: a vezérrel csínján kell bánni. A többivel is, mert „nem kötődnek egyetlen politikai gazdaságtanhoz sem, és bármilyen közeghez alkalmazkodnak, még a magas kulturális szinthez is. Pristanda olyan miniszter, aki Lamartine szolgálatában másképpen visszhangozna, de mindig csak visszhang maradna.”²⁹

Gheorghiu-Dej is csak visszhang maradt, de ördögi. Ravasz volt, mint Trahanache, és amikor látta, hogy 1956 után Moszkvában fordulatot várnak Romániától is, megtette, csak éppen Moszkva-ellenes irányba, hogy saját hatalmát mentse, és Ceaușescu maradt az utolsó sztálinista, a piszkos fináléig. Călinescu 1947-es cikkében azért van valami optimizmus. Hátha mégsem durvul el teljesen Caragiale világa. De reménye hiúnak bizonyult. Vegyük csak kézbe 1952-es ünnepi cikkének kéziratát. Nézzük meg, mit írt, mit húzott ki még a kéziratban, és mi maradt, mire legépeltek. A kéziratban még ő maga meghagyta, de a gépírással változtatban már nem szerepel annak jelzése, hogy „nincs semmi meglepő” abban, hogy Caragiale hol a liberális, hol a konzervatív újságok munkatársa volt, „mert ez nem politikai következetlenség jele, hanem a kemény szükségé”. A folytatást már a kéziratban kihúzta a szerző: „Egyébként nem volt nagy ideológiai különbség egyik vagy másik párt között, ezt Caragiale művéből is tudjuk. Az íróknak meg kellett élniük, és ezért abba a szerkesztőségbe léptek be, amely a legalkalmasabbnak tűnt, a *Timpu*nál pedig Eminescu és Slavici buzdítást jelentettek számára.” A gépelt változathoz ez már kimaradt. Eminescuval még bajok voltak, publicisztikája olykor élesen xenofób volt, olykor oroszellenes. Jobb volt elfe-

lejteni egy időre. Azt már Călinescu kihúzta, hogy Iordache „Voltaire-féle józan-sággal ironizált a képi megjelenítések filozófiáján”. Úgy látszik, a szerző tartott attól, hogy a materialista filozófusok mellé léptessen egy borbélysegédet. Meghagyta: „Trahanache mélyebb. Ő már egyrészt felteszi a kérdést, hogy vajon a »dokumentum« autentikus-e.” Kihúzta: „A romantikus korban sokat hamisítottak, és a hamisítás szó divatban volt nálunk is, főleg miután Asachi műhelyéből kikerült Clănău krónikája.” Meghagyva: Másrészt Trahanache úgy jár el, mint a matematikában, az egyetemenestől a sajátosig. Érvelése a következő: a »dokumentum« megtévesztő látszat, az igazi megismerés fogalmi. Kétségtelen, hogy ha a tapasztalatot egy eszmében összegezzük, Tipătescu barát. Tehát a »dokumentum« csak hamis lehet. Trahanache szilárdan építve a logikai megismerésre, feleslegesnek tartja a szakértői vizsgálatot.” A gépelt változatba ez már nem került bele. Mert egyrészt a kantiánus okfejtés paródiája, másrészt – és ez a fontosabb – a dialektikus materializmusnak a lényeg és jelenlenség kapcsolatára vonatkozó tév-tanaira is alkalmazható. Ne folytassuk a szemelgetést. A gépelt szöveg már borzalmasan laposra sikerült. De azért maradt benne jó is. Például: „Pristanda Moțoc-nak a rokona.”³⁰ Moțoc áruló főbojár, akinek az elárult és trónját visszafoglaló vajda megbocsát, egy ideig hagyja, hogy hadd sanyargassa a népet újabb és újabb adókkal, majd kiszolgáltatja a nép dühének.

1962-ben már felengedett Călinescu is. Nem filozofáltatta hőseit, Trahanache vakon hisz felesége ártatlanságában. Tipătescu már áldozatra is képes szerelméért. Cațavencu gálans és okos. „Valamennyiükben van emberi vonás, és rosszul szocializált testvéreink, akik az ember ember általi kizsákmányolására alapozott társadalomba születtek bele.”³¹ 1963-ban pedig arról beszélt a színajai nyári egyetemen, hogy „Trahanache hisz a hitvesi hűségben, a barátságban, a pártjában, a kormányban. Felesége megcsalja a prefektussal, bizonyítékot kap, de a vi-

lág tökéletességébe vetett hite rendíthetetlen. Egy pillanatra sem marja kétely paradicsomi lelkét.”³² Ez egy kis ironikus fricska a kommunista paradicsomnak? Talán. Szemmel láthatóan belefáradt a Caragiale-elemzésbe.

Van viszont valami kísérteties abban is, hogy 1975-ben az ugyancsak börtönviselt Nicolae Steinhardt kissé Ionescu-, Popescu-szerű álnéven (mint Nicolae Nicolescu) Párizsban az *Ethosban* tett hitet a paradicsom mellett *Az elveszett levél titka* című cikkében, amelynek alcímében az áll, hogy „kísérlet racionális interpretációra”. Lehet, hogy a titokfejtés forrása a titkosrendőrség racionalitása. Mindenesetre gyanús. A szerző nyugatos irányzatot képviselő esszéista, aki egyik áldozata lett a román értelmiség megfélemlítését célzó 1959–60-as kirakatpernek. A mából visszatekintve morbid és nevetséges fejlemény. Cioran Párizsból nyílt levelet írt egykori barátjának, Noicának, amelyben a magyar 1956-ot a román beletörődéssel hasonlítgatta össze, mire a címzett válaszként is. A levélváltást persze Bukarestben néhányan megbeszélték, és még ettől függetlenül egy másik értelmiségi körben egy Vasgárdáról szóló készülő regényt elemezgettek. Mivel Cioran és Noica a szélsőjobboldali totalitarizmus ideológusai voltak, a per a fasiszta múlt feléledése elleni küzdelemként indult és ért véget. A pert rendező zsenialitás abban rejlett, hogy a Nyugat valóban nem léphetett fel rovott múltú értelmiségiek érdekében. Igaz, Steinhardt zsidó származású volt, nyugatos beállítottságú esszéista. A börtönben azonban áttért az ortodoxiára, és „megkeresztelkedett zsidónak és román nacionalistának” vallotta magát, naplójában és vallomásaiban pedig mély megértéssel írt a Vasgárdáról.³³ Caragiale-tanulmányát éppen a rajongással teli börtönnapok emlékének szentelte, tehát a nagy megtérésnek. Az eszme-futtatás alapfelfogása: a bocsánat. Zoe megbocsát Cațavencunak. Steinhardt azzal is kezdi okfejtését, hogy anyja mindig elsírta magát ennél a résznél. A megbocsátással már a paradicsom kapujában is va-

gyunk – a szerző szerint. A könyörület jellegzetes román tulajdonság – ugyan csak a szerző szerint. És – tegyük fel a költői kérdést – ki tagadná, hogy a megbocsátásnak mély történelmi hagyományai vannak. Hatalmi technika. Hányszor és hányszor fordult elő, hogy a vajda a halálraítélt bojárnak megkegyelmezett, és aztán még magasabb tisztségbe emelte, közben pedig alaposan el is verette. A megbocsátás az anarchia szülöttje, de abba rendszert visz bele, elviselhetővé teszi.³⁴ Steinhardt üzenetét úgy is érthetjük: az áldozat megbocsát kínzóinak. És nem ő volt az egyetlen. Noica is nyilatkozott úgy, hogy élete legszebb időszakát a börtönben töltötte. A közösségélmény kárpótolta, és utána megkötötte az alkut a titkosrendőrséggel, saját korábbi románizmusát új formában adhatta tovább.³⁵ A rendszer megtalálta a formulát, amelyet jól ismerünk: kevés a belső szabadság, de annál több a külső. És különben is mire kell a belső szabadság? „Kelet kapujában mindent könnyedén vesznek” — mondta Poincaré Romániáról, és ezt idézi mottóként Caragiale fia, Matei az *Aranyifjak alkonya* című regényében, a bojári világ hanyatlásának esztétikai örömeit örökítve meg. És erre a témára Paul Morand, *A gáláns Európa* szerzője egész könyvet írt a vidám Bukarestről, tetszelgett „a varázslatos anarchiában”, és élvezte, hogy „Bukarestben nincs titok. Mindent tudnak, mindent ismételtetnek (és így mindent semlegesítenek).”³⁶ És mégis minden titokzatos. Titokzatos – némileg – az, hogy Zaharia tudott-e saját felszarvazásáról. Ennyire titokzatos az is, hogy Steinhardt milyen hátszéllel értelmezte mind Poincaré idézett bölcsességét, mind „Kelet varázslatos relativizmusának” a megjelenítését.³⁷ Mert az is gyanús, ahogy a magyarok és a zsidók is kaptak egy intőt, bár a titkosrendőrség is: „A dialektika érdekes és paradox hatásaként az a gyengédség, amelyet a Caragiale-mozzanatból kibontottunk, felbomlik – átmenve a párhuzamos események prizmáján – : a Shylock vagy a magyar típusú gyűlöletes lelkiismeretességben és a levantei

ravaszkodásban.”³⁸ Most már minden semleges, de éles is, és fordítva. Titokzatos is, de nem is. És talán mégis kellett bátorság a párizsi vallomáshoz? Ki tudja? Mert míg Noica megkötötte alkuját, Steinhardt hajthatatlan maradt.³⁹ Csak 1979-ben engedték ki nyugati útra. Naplóját elkobozták, aztán visszaadták, mert a Securitate úgy nyilatkozott, hogy nem veszélyes az államra, pedig a naplói ró a kommunizmust „másik fasizmusként” írta le, és arról elmélkedett, hogy 1966–70-ben a kommunisták az öregekkel szövetkeztek a fiatalok ellen, hogy féljenek, és jelentsék fel ők is egymást.⁴⁰ Ez a mimetikus gonoszság egyik legjobb jellemzése az irodalmi térben, a valóság lépten-nyomon vissza is igazolja az állítás életszerűségét. De visszatérve az érdekes Caragiale-tanulmányra, eldönthetetlen, hogy ki kinek az eszén akart túljárni. Steinhardt a mimetikus gonoszságnak akart véget vetni a maga módján, vagy Noica alkujához hasonló fejleményről volt-e szó? Vagy mindkettőről egyszerre? Viszont érdekes, hogy abban a könyvben, amelynek 1989 nyarán kellett volna megjelennie, a megbocsátás mozzanata csak egy rejtélyesnek tetsző jegyzetet kap, amelyet Cațavencu bocsánatkéréséhez – „Bocsásson meg, bocsásson meg, Madame!” – fűzött: „Csodálatos válaszával ő [Zoe] nem is sejtett szellemi szintre emeli a darabot, sőt mit mondok én szerencsétlen, nem a darabot, hanem az életművet, Caragiale világát és az egész román világot.”⁴¹ Most valóban nem lett volna tanácsos a párizsi cikkekre hivatkozni, amelynek a kicsempészéséhez bátorság kellett és elszántság. Nem véletlenül nevezte magát szabad vadásznak, francitőrnek.⁴²

De ki tudja, a kiváló irodalomtörténészek és kritikusnak, Șerban Cioculescunak nem volt-e bátorságra szüksége, hogy a harmincasas évektől évtizedeken keresztül ápolja Caragiale-kultuszát, és ezzel megtegye a magáét a nacionalista Ceaușescu-kultusz ellenében. Cioculescut szintén perbe lehetett volna fogni, de abból már nagyobb bot-

rány lett volna, mert 1944 előtt kommunista is volt, azután a Parasztpárthoz csatlakozott, bár már nem igazán politizált, azt nem tagadta: nem akarja, hogy hazája szovjet gyarmat legyen, és Cioran nyílt levele ellen megírta a magáét.⁴³ Munkáiban nincs csípős kiszólás vagy áthallásra alkalmas adó éles célzás, és nem is volt rá szükség, mert a Caragiale-életmű elemzése és bemutatása önmagáért beszélt. Ma már kicsit zavaró persze az apologetikus stílus és a sok dicséret. De annak is funkciója volt. Nem tagadom, hogy amikor a bukaresti Akadémiai Könyvtár kéziratárában a hetvenes évek második felében egy-két hetet kutathattam, akkor igyekeztem a közelébe ülni, és kihallgatni, hogy ismerőseivel mit beszél. Jólesett hallani, hogy milyen mély megvetéssel nyilatkozott a rendszerről és az általa hozott értékromlásról. Kicsit viszont megrettenem, amikor egyszer a rádióban a riporter neki esett, hogy nyilatkozzék arról, miként járult hozzá Ceaușescu a román nyelv fejlődéséhez. De kivágta magát, az újra és újra feltett kérdésre válaszolva hosszan beszélt – Eminescuról. 1981-ben azt írta az egyik irodalomtörténésznek: „Megöltük Istent, és helyére a politikai fantazmák borzalmát állítottuk.”⁴⁴ Cioculescu maximaszerű kijelentése a politikai fantazmák borzalmáról a szubtextusát alkotja annak, ahogy Caragiale vígjátékai-ban szerinte „a politikai szenvedély a vezérfonál”.⁴⁵ Viszont érdekes, hogy Caragiale vallásos megnyilatkozásairól nem igazán nyilatkozott, pedig ő adta ki elsőként a Mester vallásos cikkeit.⁴⁶ Elképzelhető, hogy zavarta a szélsőjobboldal (gnosztikus) vallásos fanatizmusa, aztán a kommunizmus alatt az, ahogy az egyház az államhoz viszonyult. Ő maga mégiscsak Párizsban tanult, és adott arra, hogy ezt kifejezésre juttassa. És nem is tagadta: „Caragiale negativizmusa nagymértékben valamennyiünké. A társadalmi intézményekkel szembeni nonkonformizmusában őszintén magunkra kell ismernünk”.⁴⁷ De nemcsak arra, világunkra is. „Caragiale maliciózus tisztánlátása hagyja, hogy a felszín alatt átlátszék a

pokol” – írta az 1959–60-as per egyik vádlottja és elítéltje irodalomtörténetében, mely csak 1991-ben jelenhetett meg.⁴⁸

A Ralea–Steinhardt vonulatra nyíltabban Iorgulescu válaszolt, amikor az öncélú, önbutító locsogás anatómiáját vizsgálta, inkább deklaratív, mint elemző módon értekezett arról, hogy Caragiale hősei a beszédben élnek, a beszéd által, a beszéd extázisában és misztikájában, életformájuk a beszéd.⁴⁹ A mű tehát a beszédnek – az antropológiában jól ismert – patológikus hatásáról szövegt.⁵⁰ Nem véletlen, hogy a kommunizmus utolsó éveiben és utána is könyvsiker lett, hiszen az áthallás szabályainak megfelelően alapvetően a kommunista és a posztkommunista szómágiáról szövegt, így aztán akadt, aki ünneprontóként egyszerűen Caragiale elleni merényletnek minősítette.⁵¹ Ugyanakkor az alap gondolat átment a lexikonokba, hogy a legreprezentatívabban idézzük: Caragiale figuráinak „létformája menekülés a külső világ zajától a nyelvezetbe, deformált, nyakatekert, abszurd, nevetséges fordulatokba, amelyek a belső úrt leplezik”.⁵² Tudjuk, láttuk és látni fogjuk még, nem általános érvényű megállapítás, de tetszetős, valóságfedezete is van. Megerősíti azt is, amit lépten-nyomon hangsúlyoznak: Caragiale kortársunk, régóta velünk van, minél jobban tagadjuk.⁵³ Pedig közben Caragiale világának meghalt a legnagyobb szerű figurája: Nicolae Ceaușescu. Olyan volt, mintha valamelyik nyomott emberi sorsról szóló karcolatból került volna elő. Ő fémjelezte azt a folyamatot, amelynek során a sztálinizmus meghonosodott, és szociálfaszizmussá alakult, miközben ő maga Sztálin és Horia Sima, a vasgárdista vezér kombinációjává lett.

Ceaușescu maga is Caragiale-figura, háromszög nélkül. A televízió egyszerre tette félelmetessé és nevetségessé. Aki a falusi nyomorból tömbházlakásba került, amíg volt mit enni, és meleg volt, csodálhatta a vajda szerepében tetszelgő vezért. Az értelmiségiek a főnök nyelvtani hibáin nevettek, majd miután ebbe belefáradtak, levették a hangot, és a gesztikulálását

élvezték. Aztán nem volt mit tenni, egy százalmas kirakatper után lelőtték. A főnök menekülését és kivégzését követő oktanal lövöldözés ugyanis nem volt olyan oktanal, nem volt más, mint a Securitate zavart és káoszt keltő manővere. Meg kellett vele egyezni. Sikerült. Ahogy már Farfuridi megmondta: „ám legyen árulás, ha a párt érdekei így kívánják, de avassanak be minket is.” Állítólag amikor nálunk valahol, e kedves kis hazában, egyik neves színházunkban *Az elveszett levelet* próbálták, mindenki harsányan felröhögött a próbákon, de a nyilvános bemutatón már fagyos csend uralkodott. Se non é vero, é ben trovato... A kommunizmus a középszerűség rémuralma volt. De milyen lesz a kapitalizmusunk? És a demokráciánk?

Trahanache lesz benne! Már van is. Az *Anti-Caragiale* című műből megtudjuk, hogy ha előítéletek nélkül vizsgáljuk Trahanache személyiségét, akkor „legkevesebb az, hogy tiszteletre méltó, mint magánember, mint közéleti férfiú félelmetes, és mint politikusnak van érzéke a nagy koncepciók iránt”. Csak éppen nyelvilag nem tudja magát kifejezni, és így nem tud lépést tartani a kor eszméivel és dinamikájával. Megvallom, ez a jellemzés kissé félelmetes számomra. Azt sem hiszem, hogy „hiszékeny felszarvazott”, akit Caragiale visszatérő szófordulataival tesz nevetségessé.⁵⁴ (Csakhogy ne feledjük, a komikus és torz kifejezések morális hibákat jeleznek. És kőszőbb az *Anti-Caragiale* szerzőjének is kételyei támadtak, mert úgy vélte, hogy Trahanachét „egy pillanatra hatalmába kerítette a kételkedés démona”.⁵⁵) Az igaz, hogy felesége iránt figyelmes. De az már nem biztos, hogy vakon hisz a barátságban, mint Călinescu vélelmezte kanti filozófiai fegyverzetben, miközben elfelejtette részletezni azt a jelenetet, amelyben Trahanache elmondja, miként zsarolta meg Cațavencu, és tízszer is elolvasta a levelet. És mielőtt ezt elmesélte volna, Tipătescu meglepődve észlelte, hogy mennyire fel van dúlva: „Nos, Zaki bátyám, mi van, beszélj, mintha kibillentél

volna a rendes kerékvágásodból...” Aztán – láttuk – a felszarvazott öreg milyen gyorsan visszanyerte a formáját és hidegvérét, a néző számára észrevétlenül, de mégis követhetően, ha jobban odafigyelünk a kisebb-nagyobb árulkodó gesztusokra. Azt viszont láthatjuk, hogy dühkitöréseit is milyen pontosan tudta időzíteni. Az is túlzás, hogy Trahanache – mint egy újabban díjazott könyv állítja – együttérzést érdemel, mert kettős áldozat, egyrészt a mocskos valóságé, a környezeté, amely erkölcsileg az ő színvonala alatt áll, másrészt az őt megítélő felületesség áldozata. Ezért „ha szemünkben nevetségessnek tűnik, akkor szemünkben van a hiba”. Az a mondása, hogy „az ország javától függ a mi javunk”, nem más, mint a modern demokrácia alapelve. Caragiale pedig „az Atyaisten magasságából mosolyog saját teremtményein”.⁵⁶ Ezzel szemben úgy gondolom, hogy olyan világot állít elénk, amely elfordult Istentől... Az *Anti-Caragiale* végszavával szemben tanácstalan vagyok, de lehet, hogy valahol mélyen igaz: „»Prefektusok, rendőrök, cațavencuk, trahanachék, agamiták alkotják – D. R. Popescu akadémikus-író szerint – a mi nemesi dinasztiáinkat, a Farfuridi-dinasztia, a Brânzovenescu-dinasztia, ezek a mi mindennapi halhatatlanságunk!« Bennük kell keresnünk az igazat és a szépet, a fennköltet és azt, ami nevetségesen csekély, bennük kell keresnünk az autentikus román szellem incrementa atque decrementáját, és nem valami adoniszi és illuzórikus képzeletvilágban.”⁵⁷ Erre pedig egyfajta mai reakció annak bizonygatása, hogy Caragiale világa nem a kortárs Románia világa, hanem a kortárs sajtó, színház, fecsegés világa, a sajtóé, amelybe Caragiale is ír, a színházé, amelyet igazgatott, és ahol sűgő volt⁵⁸ (igaz, a színészek nem szerették, mert sűgás közben evett és ivott, és igazgatósága is színészlázadással ért véget).⁵⁹ Viszont nagyot változott a világ, mert Constantin Rădulescu-Motru 1932-es rádióelőadásában még azt bizonygatta, hogy „a mi nemzeti lelkünk társadalmi rangjuknak megfelelően tiszteli az írókat

és nem az ihlet nemessége szerint”, és ezért nem becsülték az alacsony származású Caragialét⁶⁰ — most pedig már nem is ihletének nemtelen figuráit is lassan tisztelni kezdjük.

Caragiale nagyságának a jele, hogy műveinek hőseiről és világáról mindent és mindennek az ellenkezőjét el lehet mondani. Ő maga meghalt és feltámadt, él komédiáinak a szelleme. És ez így van — elég — jól. Ez a világ a lehető világok legjobbika; amíg lehet nevetni. Caragiale a legfontosabb emberi jog, a felszabadító nevetés jogának harcosa. Persze tudta, hogy a nevetésnek ára van. Mi is tudjuk, itt élve a romlottság mitológiájában, miközben — némileg — vigasztal annak poézise. Megfoghatatlan a mitológia poetikája. „De hogyan nyilvánul meg a költőiség?” — kérdezte Jakobson. Válasza: „Úgy, hogy a szót szónak érezzük, és nem azt, hogy tárgyat helyettesít vagy érzelmi kitörést.”⁶¹ De ez csak átmeneti állapot. Metaforákkal kezdődött a beszéd és a történelem, a nagy metafora az ember, vele lesz vége mint bűnbakkereső mechanizmusok áldozatával. A görög és római istenek olyanok, mint az emberek, harcolnak, és élvezik harcuk gyümölcsseit, vetélkednek, intrikálnak, de úgy szenvedik el a kudarccokat, hogy boldogok, úgy is bűnöznek. Halhatatlanságuk boldogságuk forrása, nem kínozza őket a halálfélelem. Caragiale hőseit sem. Földi (fél vagy negyed)istenek, és még nem is gonoszak. Mítoszban élnek, vegetatív életet, mint az égi istenek. Egymást boldogítják, istenek a földieket, földiek az isteneket. Amikor Caragiale 55 éves volt — öt évvel azelőtt, hogy egy szívroham elvitte volna, némileg belefáradva abba, hogy felesége nyilakkal lödözi a fülét⁶² — Amorhoz intézett ódát, kérve, hogy találja már el nyilaival, és többet nem szidja anyját, Vénuszt: „Ölj meg még egyszer / hadd érezzem, hogy élek.”⁶³ Ezt vezette ő, „csibukfüstös mitológiá”-nak.⁶⁴ Láttuk, nem lehet úgy mitológiát teremteni, hogy alkotója ne legyen némileg annak szereplője.

Camus szerint, mint idéztem: „Nagyon szegények azok, akiknek mítoszokra van szüksége.”⁶⁵ De mi lesz velünk, ha már mítoszaink sem lesznek? Azon fogunk nevetni, hogy nincs min nevetni? Mit kezdünk Caragiale szavaival? Most is sok bajt okoznak. A legjellegzetesebben román író, a leglefordíthatatlanabb és egyben a legegységesebb. Munkámban nincs semmi eredeti, René Girard olvasási rácsával éltem (lehet, vissza is éltem vele), de talán sikerült valamit érzékeltetni Caragiale eredetiségéből. És talán az ember és a mű is egyaránt kínálja magát arra, hogy a Girard-féle olvasási ráccsal éljünk. Ezt példázza az ifjú Caragiale két — sorrendben első és utolsó — aforizmája: „Állandóan háborúban élünk: az ellenségekkel harcban, a barátokkal fegyverszünetben.” És: „A világ csak Isten parancsa az emberi léleknek: mindenki úgy engedelmeskedik, ahogy tud.”⁶⁶ De kitől és mitől függ, hogy miként tud? Caragiale nem volt optimista. Keserűen írta fiának, Mateinak 1907-ben: „Mi vidáman kezdünk, és szomorúan fejezzük be. Adja Isten, hogy nektek ne kelljen látnotok semmi rosszat, ami szegény országunkat sújtja.”⁶⁷ Ugyanekkor egyik barátjának még keserűbben nyilatkozott: „Gyermekeinknek lehet, hogy lesz miért sírnia — mi eleget neveltünk.” Akkor éppen úgy érezte, hogy a politikusoknak fogalma sincs, hogy merre sodródik az ország. „Nagy katasztrófa leselkedik ránk, kiszámíthatatlan katasztrófa, és nem látok egész Európában senkit, aki megszánná a csődbe jutott dákoromanizmust, és legalább segítő kezét nyújtaná. Nem tudom, mit csináltunk, mit követtünk el, csak azt tudom, hogy az egész világ nem visel el minket. A hivalkodás és a felvágás szellemétől vezetve visszaéltünk képzelt presztízsünkkel, felelőtlen hangoskodással üztük a nagyzási hóbortot, port hintettünk a világ szemébe, míg végül oda jutottunk, hogy az egész világ nevet a bajainkon.”⁶⁸ Kis népek, és olykor nagy népek gondjai ezek — az élet ciklikus mozgásának sodrában. Romániának az első világháborúban végül is szerencséje volt, de ami a

nevetést és sírást illeti, a jóslat bevált. Nem volt nehéz megjósolni sok mindent, sok minden pedig, ami bekövetkezett, minden képzetet felülmúlt. A romlottság mitológiájának fogyóban van a poézise. „Ma – mondta Philippe Muray – az egyetlen módja, hogy realisták legyünk, ha kinevetjük ezt a siralmas világot, amelynek káosza a megveszekedett karneváloztatás és a vad kriminalizáció, az ünnepeltetés és az üldözés között egyensúlyoz.”⁶⁹ Kozmikus elkeseredettség diktálta ezt az oly sokban igaz diagnózist, mely rendben is van akkor, ha magunkon is tudunk nevetni. Kérdés: hogyan? Úgy, ahogy Caragiale is tanít. A *Farsang*: idill a mai karneváloztatáshoz képest. A Mester humora ellenszer a túlfinanszírozott tévé-röhécselés és az általa közvetített spontán vulgarizmus primitív dialektikájával szemben. Világszemlélete pedig mélyebb tanulságokat is rejt magában. Amikor Cioran saját fasizoid múltjának a terhével szembesült, és egyre inkább elkezdett félni attól, hogy fejére olvassák Hitlert dicsőítő cikkeit és antiszemita ömlengéseit,

akkor úgy érezte: „Szerencsétlenségem abban áll, hogy azt hittem, a *lélek* minden, amikor a *szavak* az igazi istenek.”⁷⁰ Ez a keserű fel- és félreismerés azt sugallja, hogy szerinte fasizáló totalitárius érzései, indulatai helyesek voltak, csak a szavak köntösével és színével van baj. A szavak istenítése a posztmodern szövegkultusz kontextusába illeszkedik. Csak hogy a valóság nem szöveg.⁷¹ Romlott szavak romlott érzésekről, romlott lélekről tanúskodnak. Caragiale tudta ezt. Amikor a romlottságot mitológiai szinten jelenítette meg, magát a romlottságot és annak mitológiáját leplezte le. Másképpen, de mégis aktuális az, ahogy Bánffy Miklós az 1920-as években *Az elveszett levél* előszavában a kortárs román drámák magyar kiadását értékelte: „[...] továbbbi lépést tettünk azon az úton, amelyen járva, nemcsak a mi erdélyi magyar kultúránkat szolgáljuk, de parányi munkásai vagyunk az általános emberi gondolatnak”⁷² — a romlottság mitológiájának teljében, itt és most örök kortársunk: Caragiale világában.

■ JEGYZETEK

1. Dan C. Mihăilescu: Scriitorul. Cluj-Napoca, 2001. 10–13.
2. Lucian Boia: România, țară de frontieră. Buc., 2001. 224–225.
3. Ion Vartic. In: I. L. Caragiale. Momente. Cluj, 1997. LXXIII.
4. Marian Popa: Cât de actual este astăzi Caragiale. Convorbiri literare. 2003. 10. sz. 15.
5. Tudor Vianu: Curs de istoria literaturii române moderne. I. L. Caragiale. Note stenografice. 1944–1945. Buc., 1945.
6. Herbert (Belu) Zilber: Actor în procesul Pătrășcanu. Buc., 1997. 15.
7. Zilber: i. m. 244.
8. Vladimir Tismăneanu: Arheologia terorii. Buc., 1998. 60.
9. Zilber, i. m. 189.
10. G. Brătescu: Secretele manuscrisului furat. In: Zilber: i. m. 12.
11. Zilber: i. m. 24.
12. Uo. 33.
13. Uo. 34.
14. Uo. 79.
15. Uo. 151.
16. Uo. 200.
17. Uo. 203–204.
18. Uo. 235.
19. Chamfort: Maximes et pensées. Paris, 1970. 375.
20. Eugène Ionesco: Note și contranote. Buc., 1992. 153–156.
21. Alexandra Laignel-Lavastine: Cioran, Eliade, Ionesco. L'oubli du fascisme. Paris, 2002.
22. Alexandru Paleologu: Bunul simț ca paradox. Buc., 1997. 50.
23. George Călinescu: Istoria literaturii române de la origini până în prezent. Buc., 1982. 975–976.
24. Eugen Negrici: Iluziile literaturii române. Buc., 2008. 198.
25. G. Călinescu: Pagini de estetică. Buc. 1990. 150.
26. Sorin Lavric: Noica și mișcarea legionară. Buc., 2007. 268.
27. Călinescu: Pagini, i. m. 136–146.
28. Uo. 152.
29. Uo. 184.
30. București, Biblioteca Academiei Române, Arhiva George Călinescu, II. Ms. 48. George Călinescu: I. L. Caragiale (1952).

31. George Călinescu: Omul și opera. In Ion Roman (szerk.): Studii despre opera lui I. L. Caragiale. Buc., 1976. 209.
32. București, Biblioteca Academiei Române, Arhiva George Călinescu, II. Ms. 52a. George Călinescu: Universalitatea lui Caragiale și Creangă. Universitatea de vară, Sinaia, 1963.
33. N. Steinhardt: Jurnalul fericirii. Cluj-Napoca, 1991. 49.
34. Daniel Barbu: Etica ortodoxă și spiritul românesc. In Daniel Barbu (szerk.): Fieea românilor. Buc., 2000. 39–130; Uő: Bizanț contra Bizanț. Buc., 2001; Uő: Politica pentru barbari. Buc., 2005.
35. Stelian Tănase: Anatomia mistificării 1944–1989. Buc., 1997. 480.
36. Paul Morand: București. 132, 163.
37. N. Steinhardt: Cartea împărțirii. Cluj-Napoca, 1995. 29.
38. Uo. 69.
39. Tănase: Anatomia... i. m. 496.
40. Steinhardt: Jurnalul... i.m. 346.
41. N. Steinhardt: Monologul polifonic. Cluj-Napoca, 1991. 314.
42. Steinhardt: Cartea... i. m. 152.
43. Tănase: Anatomia... i. m. 200–203
44. Eugen Simion: Genurile biograficului. Buc., 2002. 54.
45. Cioculescu: Caragialiana, 355.
46. Caragiale: Opere. IV. Buc., 1938.
47. Cioculescu: Viața... i. m. 223.
48. Negoțescu: Istoria... i. m. 119.
49. Mircea Iorgulescu: Marea trâncăneală. Buc., 1994. (Ezt „A nagy locsogás” címet 1988-ban, az el-ső kiadás alkalmával a cenzúra nem engedélyezte.)
50. Ernst Cassirer: Language and Myth. New York, 1946. 6.
51. Călinescu: Caragiale, i. m. 160–173.
52. Eugen Simion (szerk.): Dicționarul general al literaturii române. C/D. Buc., 2004. 66–67.
53. Ștefan Cazimir: Caragiale e cu noi. Buc., 1994.
54. Gelu Negrea: Anti-Caragiale. Buc. 2001. 52–53.
55. Gelu Negrea: Dicționar subiectiv al personajelor lui I. L. Caragiale. Buc. 2004. 187.
56. Negrea: Anti-Caragiale, i. m. 57., 61.
57. Uo. 196.
58. Ioana Părvulescu: În Țara Miticilor. Buc. 2007. 44., 56.
59. Nottara: Amintiri. 186.
60. București, Biblioteca Academiei Române, Arhiva Constantin Rădulescu-Motru II. Ms. 40.
61. Tzvetan Todorov: Théories du symbole. Paris, 1977. 339.
62. Caragiale: Opere. IV. Buc., 2002. 115.
63. Caragiale: Opere. II. Buc., 2000. 1038.
64. Caragiale: Opere. IV. 115.
65. Albert Camus: Noces à Tipasa. In: Uő: Essais, Gallimard, Paris, 1965. 57.
66. Caragiale: Opere. I., Buc., 2000. 818.
67. Caragiale: Opere. IV. 26.
68. Uo. 351.
69. Entretien avec Philippe Muray. <http://www.parutions.com> (2004. okt. 22.)
70. Muzeul Literaturii Române, București, Ms. 25142. Emil Cioran levele Petru Comarnescunak. Paris, le 11 janvier 1947. A levél nyelve franciául, eddig román fordításban közölték (Manuscriptum, 1998. 1–2. sz. 237–239.), és francia nyelvű munkákban románról fordítják vissza.
71. Robert Darnton: George Washington's False Teeth. New York, 2003. 12.
72. Bánffy Miklós: Előszó. I. L. Caragiale: Az elveszett levél. Bp., [é. n.] 6.